

طراحی الگوی تعامل هیئت‌های مذهبی

میشم لطیفی

استاد راهنما و دکتری مدیریت منابع انسانی. دانشگاه امام صادق علیه‌السلام. تهران. ایران.

meisamlatifi@gmail.com

اصغر اسلامی تنها

استاد مشاور و دکتری فرهنگ و ارتباطات. دانشگاه باقرالعلوم علیه‌السلام. قم. ایران.

islamitanha@yahoo.com

محمد مجید دائی دائی

طبله‌درس خارج حوزه علمیه و دانشجوی دکتری سیاست‌گذاری فرهنگی. دانشگاه باقرالعلوم علیه‌السلام. قم. ایران.

hajmmdd@yahoo.com

چکیده

هیئت‌های مذهبی از نقاط قوت و اختصاصات شیعیان است که دارای ظرفیت‌های مغفول فراوانی است. تعامل هیئت‌های مذهبی یکی از مهم‌ترین راه‌های افزایش بهره‌وری این ظرفیت‌های مردمی، خودجوش و پویاست؛ اما تاکنون الگویی برای این مسئله ارائه نشده است. «بررسی، تدوین و طراحی الگوی مطلوب برای ایجاد و استمرار تعامل میان هیئت‌های مذهبی» مهم‌ترین هدف این تحقیق است. در این تحقیق، مباحث نظری همچون چیستی و چگونگی «تعامل» و «هیئت‌های مذهبی»، به‌وسیله مطالعات کتابخانه‌ای گردآوری شد. سپس به مصاحبه با صاحب‌نظران پرداخته شد تا با استفاده از روش پژوهش نظریه‌داده‌بنیاد، الگوی پارادایمی تعامل هیئت‌های مذهبی قزوین طراحی شود. در این راستا از بیش از ۱۱۰۰ دقیقه مصاحبه انجام‌شده ۷۶۱ کد و سپس ۶۳ مفهوم استخراج شد. از این مفاهیم ۳۶ مقوله استخراج شد که در قالب ۶ طبقه، اجزای الگوی پارادایمی را

تشکیل دادند. در این تحقیق، «همکاری دو یا چند هیئت مذهبی در یک فعالیت مشترک» به عنوان تعریف تعامل هیئت‌های مذهبی اتخاذ شد و ابعاد مختلف تعامل بررسی شد. همچنین، با بررسی وضعیت قزوین و هیئت‌های آن، بستر حاکم در تعامل هیئت‌های مذهبی قزوین، نسبتاً مناسب و مستعد تعامل ارزیابی شد. در این تحقیق، عوامل و موانع تعامل میان هیئت‌ها احصا شد و راهبردها و مراحل تحقق تعامل تبیین شد و در ادامه، شناسایی، برنامه‌ریزی، ایجاد باور به تعامل، آموزش روش تعامل، برقراری اولین تعامل و توجه ویژه به آن، استمرار و گسترش تعامل و در نهایت، تأسیس دبیرخانه تعامل به عنوان گام‌های تحقق تعامل پایدار و مستمر میان هیئت‌های مذهبی ذکر شد.

کلیدواژه‌ها: همکاری بین‌سازمانی، هیئت مذهبی، قزوین، تعامل هیئت‌های مذهبی، راهبرد فرهنگ، هم‌افزایی، مدیریت هیئت.

۱. مقدمه

هیئت‌های مذهبی ظرفیت استثنایی، بی‌بدیل و مغفول شیعیان هستند. هر هیئت مذهبی سنگری مستحکم برای زنده نگه داشتن اسلام و مسلمانان است؛ متأسفانه هزاران سنگر مقاوم، هر کدام به تنهایی مشغول دفاع از خود هستند. اگر این سنگرها به هم پیوندند، جبهه شکست‌ناپذیر حق تشکیل خواهد شد که هیچ مانعی جلودارش نخواهد بود. طبق آمار سازمان تبلیغات اسلامی، بیش از نود هزار هیئت مذهبی (معممی مقدم، ۱۳۹۶) در سراسر کشور وجود دارد؛ این تعداد هیئت با آن پشتوانه عظیم منابع انسانی و مادی و معنوی، در صورت تعامل قوی با هم، می‌توانند نشدنی‌ها را به انجام برسانند. همان‌طور که در قیام ۴۲، انقلاب ۵۷، حماسه ۸۸ و غیره نیز هیئت‌های مذهبی بودند که اسلام را زنده نگاه داشتند. «وصل» حلقه گمشده رشد، ارتقا و شکوفایی هیئت‌هاست. با وجود عقاید و ارزش‌های همسان و اهداف همسو، این همه جدایی و تعارض میان هیئت‌ها پذیرفتنی نیست. سؤال اصلی این است که «الگوی مطلوب برای ایجاد و استمرار تعامل میان هیئت‌های مذهبی چیست؟» برای پاسخ به این سؤال باید به چند سؤال دیگر پاسخ دهیم: مؤلفه‌های الگوی مطلوب تعامل و هم‌افزایی میان هیئت‌های مذهبی چیست؟ مهم‌ترین عوامل و موانع تعامل میان هیئت‌های مذهبی چیست؟ راهبردها و مراحل تحقق الگوی مطلوب چیست؟

پس هدف اصلی این تحقیق «بررسی، تدوین و طراحی الگوی مطلوب برای ایجاد و استمرار

تعامل میان هیئت‌های مذهبی» خواهد بود. در پژوهش پیش رو، کوشیده‌ایم ضمن مطالعه موردی هیئت‌های مذهبی قزوین، با روش پژوهش نظریه داده‌بنیاد الگویی برای تعامل هیئت‌های مذهبی ارائه کنیم.

۲. مبانی نظری و پیشینه پژوهش

۲-۱. هیئت‌های مذهبی

در کتاب فرهنگ عاشورا «هیئت» این‌گونه تعریف شده است: «نوعی تشکل مذهبی بر محور عزاداری برای سیدالشهدا و ائمه علیهم‌السلام» (محدثی، ۱۳۷۶: ص ۴۷۲).

هیئت‌های مذهبی، هسته‌ای سخت و محکم با عنوان «سوگواری سیدالشهدا» دارند. این هسته محکم، در طول زمان به‌مثابه گلوله برفی عمل کرده و اندک‌اندک رشد و گسترش یافته است. هیئت‌های مذهبی در ابتدا صرفاً برای حفظ و احیای یاد مصائب کربلا فعالیت می‌کردند. همین هدف واحد و روشن، کم‌کم موجب همراهی و همسویی دل‌ها می‌شود و همین فعالیت نسبتاً ساده، پس از تکرار سالیانه ظرفیتی را پدید می‌آورد که بی‌اعتنایی به آن ظرفیت از مصادیق کفران نعمت خواهد بود.

به عبارت دیگر، ائمه معصوم با بناگذاری جلسات ذکر اباعبدالله، زمینه تأسیس هسته‌های سخت و محکم را از اجتماع مؤمنان فراهم کردند. بار دیگر به این اتفاق توجه کنید: جمعی از مؤمنان برای هدفی الهی، ضمن یک فعالیت جمعی و گروهی، احساسات و دل‌هایشان را برای یک حماسه و جهاد باشکوه همسو می‌کنند و این اتفاق سالیان متمادی در دوره‌هایی مشخص تکرار می‌شود. این تکرار، خودبه‌خود هسته‌ای عملیاتی تشکیل می‌دهد که نیت‌هایی پاک دارند و همدیگر را در سردی و گرمی روزگار آزموده‌اند.

این هسته‌های سخت و محکم وقتی به توانمندی‌ها و ظرفیت‌های کم‌نظیر خودشان واقف شوند، ضمن استمرار و تأکید بر جلسات عزاداری، نمی‌توانند در عزاداری متوقف شوند؛ چراکه با توجه به آیه «لَا يَكْلِفُ اللَّهُ نَفْسًا إِلَّا وُسْعَهَا» (بقره: ۲۸۶) می‌دانند همین ظرفیت، استعداد و توانمندی گروهی از وسع و توانمندی‌هایی است که باید پاسخ‌گوی نحوه مصرف آن باشند؛ از این رو، کم‌کم هم اصل جلسات عزاداری سیدالشهدا را گسترش می‌دهند و بخش‌هایی مانند شعرخوانی، بیان احکام، پخش فیلم و غیره به آن اضافه می‌کنند و به برنامه‌های سوگ و جشن همه‌اهل بیت می‌اندیشند و هم در حاشیه جلسات عزاداری، برنامه‌هایی همچون نمایشگاه، فروشگاه کتاب، محل اهدای خون و غیره راه‌اندازی

می‌کنند و هم به حیثیت‌ها و کارکردهای فراعزاداری هیئت توجه می‌کنند.

در مسیر رشد و بالندگی هیئت، فعالیت‌های اجتماعی، اقتصادی و حتی فعالیت‌های سیاسی اتفاق می‌افتد. اگر این اتفاق نیفتاد، مسیر حرکت هیئت دچار مخاطره جدی می‌شود. مجموعه این فعالیت‌ها در مسیر رشد و بالندگی و اعتلای حرکت یک هیئت، جزء ضروریات و الزامات است؛ نه اینکه مثلاً یک چیزی باشد که به اصل مسئله هیئت چسبیده باشد.

۲-۲. تعامل هیئت‌های مذهبی

تعریف ما از تعامل هیئت‌های مذهبی «همکاری و هماهنگی دو یا چند هیئت مذهبی در یک فعالیت مشترک» است؛ این تعریف اعم از آن است که هماهنگ‌کننده یکی از دو هیئت باشد یا شخص یا مجموعه‌ای خارج از آن‌ها.

تعامل به معنای حذف رقابت نیست. اگر رقابت در عین و حین تعامل حفظ شود، هیئت‌ها رشد بیشتری خواهند کرد. مثلاً برخی هیئت‌ها در فضای بسته خودشان، احتمال انشعاب و دودستگی دارند، اما اگر در فضای تعامل رقابتی وارد شوند و با هیئت‌های قوی‌تر و فعال‌تر مواجه شوند، از آن فضای انشعاب و اختلاف خارج می‌شوند و تلاش می‌کنند هیئت خودشان رشد کند.

همانند سایر تشکلهای اجتماعی، یکی از مقومات هیئت‌ها هویت هیئت و احساس علقه و تعلق اعضا به هیئت خودشان است. در هنگام تعامل، به صورت طبیعی، این تعلقات کم‌رنگ می‌شود یا مورد تهدید واقع می‌شود؛ پس در هنگام تعامل باید مراقب حفظ حریم‌ها و تعلقات باشیم. تعاملی مطلوب است که به حد و مرزها نیز احترام بگذارد. تعامل به معنای کم‌رنگ شدن حدود و حریم‌های هیئت و حل شدن و هضم شدن هیئت‌ها در یکدیگر نیست.

روش‌های مختلفی برای تقسیم وظایف در فعالیت‌های تعاملی وجود دارد. گاهی هر وظیفه به یک هیئت سپرده می‌شود، مثلاً در جریان اجرای همایش مشترک، تبلیغات را هیئت «الف» بر عهده می‌گیرد و فضاسازی را هیئت «ب». گاهی همه هیئت‌ها به طور مشترک همه وظایف را پیگیری می‌کنند. مثلاً در جریان بازسازی یک روستای زلزله‌زده، همه هیئت‌ها هم برای تأمین هزینه‌ها اقدام می‌کنند و هم اردوی جهادی برگزار می‌کنند و گاهی نیز تلفیقی از این دو حالت است.

در تعامل باید از استراتژی بردبر استفاده کرد. هر دو طرف باید امتیازاتی دریافت کنند تا تعامل بتواند دوسویه و مانا و پایدار باشد. تعامل به معنای همکاری است ولی تلازم بی‌نی با دادوستد دارد؛ به نحوی که می‌شود گفت تعامل با دادوستد مترادف است. تعامل بدون دادوستد، آورده یا سود

محکوم به شکست است. آورده‌ی تعامل برای هیئت، تضمین استمرار تعامل است. اصل سود خیلی مهم است و چستی و مقدارش در درجه‌ی دوم اهمیت است. سود صرفاً مادی و محسوس نیست. در تعامل هیئت‌های مذهبی باید به تعریف و مصادیق سود توجه ویژه‌تری کرد. تبیین سودهای معنوی، محتوایی و نامحسوس تعامل، تأثیر ویژه‌ای در احساس موفقیت در تعامل دارد. این مسئله به معنای نگاه منفعت‌طلبانه و اقتصادی به تعامل نیست؛ بلکه تعامل هیئت‌ها باید بر مبنای نظام غیرانتفاعی برقرار شود. در بعضی هیئت‌ها، بردبرد از این جنس است که توانمندی و کارهای هیئت به نمایش گذاشته شود. بعضی جاها آموزش و رضایتمندی درونی زکاتِ نشرِ علم آورده‌ی تعامل است. استفاده از امکانات، ارتباطات و به‌خصوص سرمایه‌ی انسانی هیئت مقابل هم می‌تواند از آورده‌های تعامل باشد. به نظر می‌رسد همه این‌ها در قالب توسعه‌ی کمی و کیفی هیئت قابل تحلیل است. توسعه‌ی کمی و کیفی، مهم‌ترین انگیزه‌ی تعامل است که باید به‌صورت بردبرد و دوسویه طراحی شود.

اصل طبیعی و اولی عدم تعامل است. انسان ذاتاً فراری و مخالف تعامل است. تعامل‌گریزی طبیعی است؛ چراکه تعامل خودبه‌خود سختی و دردسر و هزینه دارد. مثلاً گاهی هیئت مجبور است به خاطر تعامل، شکل، سازمان و ساختار خودش را تغییر دهد. در نتیجه، کار روال‌مند هیئت از آن روانی و زُندی خارج می‌شود یا مثلاً گاهی در تعامل به سلیقه‌های خاص یک هیئت بی‌توجهی می‌شود. طبیعی است که در هنگام تعامل، هیئت باید برخی پسندهای خودش را کنار بگذارد.

برگزاری همایش، مراسم یا جلسه‌ی هیئت مشترک، ساده و رایج‌ترین مصداق تعامل هیئت‌های مذهبی است. در این نوع از تعامل، به‌واسطه‌ی هم‌افزایی امکانات مادی و تبلیغی، برنامه‌ی تعاملی، بزرگ‌تر و پرمخاطب‌تر از برنامه‌های عادی می‌شود؛ پس می‌شود برای منبر و مداحی هم از افراد فاضل‌تر دعوت کرد.

شاید نتوان دید و بازدید هیئت‌ها را «تعامل» قلمداد کرد، ولی حتماً از مقدمات تعامل است. در گذشته هیئت‌ها با هم رفت‌وآمد داشتند و برای این رفت‌وآمد برنامه‌ریزی می‌کردند. خودشان را مقید می‌دانستند که حتماً سالی یک‌بار به هیئت‌های مهم سر بزنند و اگر هیئتی به دیدار هیئتشان آمد، بازدید پس دهند. این ادب هیئتی بود.

اردوی مشترک غیر از آنکه نوعی تعامل رایج بین هیئت‌هاست، زمینه‌ساز تعامل‌های بعدی هم هست. فضای اردو زمینه‌ساز انواع گفت‌وگوی رسمی و غیررسمی میان دو هیئت و موجب شناخت بیشتر عینی و محسوس و عامل رفاقت است. اردو ایجاد آشنایی است و روحیات را به هم نزدیک می‌کند و بهانه‌ای برای ارتباط و تعامل و برنامه‌های بعدی است.

پیاده‌روی و کوه‌پیمایی هم نمونه‌ای از یک تعامل سبک، موفق و مؤثر است. پیاده‌روی همانند اردو فضای تعاملی خوبی ایجاد می‌کند و بستر خوبی برای گفت‌وگوهای غیررسمی و صمیمانه است. اردو و پیاده‌روی به روند تعامل‌ها سرعت عجیبی می‌دهد؛ مثلاً راهی که قرار است در سه، چهار سال طی شود، شاید در مدت بسیار کوتاه‌تری به نتیجه برسد.

انتخاب شعار مشترک برای مناسبت‌ها و درج نامواره آن شعار بر روی پوستر و تبلیغات برنامه‌های آن مناسبت توسط هیئت‌ها یکی دیگر از نمونه‌های تعامل هیئت‌هاست. این تعامل نمادین، غیر از آنکه خود یک حرکت و فعالیت تعاملی است، نمادی بیرونی از تعامل درونی و هماهنگی هیئت‌هاست که ایجاد نزدیکی و تعلق خاطر می‌کند. الحمدلله این حرکت با استقبال و همراهی خوب هیئت‌ها مواجه شده است. شاید بتوان گفت امروز تعامل بین هیئت‌ها از واجبات است.^۱ هیئت‌های مذهبی بدون تعامل رشد نمی‌کنند. یک هیئت خوب برای استمرار و رشد، چاره‌ای ندارد جز اینکه تعامل داشته باشد. تعامل و ارتباط‌گیری برای مجموعه‌ای که نظام‌های استاندارد مباحث مؤسسات غیرانتفاعی برای آن حاکم است، یک ضرورت است. چنین مجموعه‌ای پول و امکانات ندارد، ولی می‌خواهد رشد کند. تنها راه رشد این مجموعه‌ها تعامل است. هیئت می‌تواند با تعامل خودش را بزرگ کند. وقتی یک هیئت این نظام را نمی‌بیند، در ضرورت تعامل شک می‌کند، در حالی که تعامل برای او ضرورت دارد. این مسئله در دو بُعد مختلف قابل بررسی است:

الف- ضرورت تعامل از نگاه آیات و روایات: در آیات و روایات متعددی تعامل مطلوب و ضروری بر شمرده شده است، مثلاً بر اساس آیه «وَتَعَاوَنُوا عَلَى الْبِرِّ وَالتَّقْوَى» (مائده: ۲) مسلمانان به تعاون بر خیر امر شده‌اند و می‌توان از این آیه به‌عنوان یک مناسبت کلی استفاده کرد. تعامل هیئت‌ها قطعاً مصداقی از تعاون بر خیر و تقوا و مصداقی از آیه شریفه است یا مثلاً حدیثی از امام صادق (علیه السلام) نقل شده است که در این زمینه بسیار گویاست: «اتَّقُوا اللَّهَ وَ كُونُوا إِخْوَةً بَرَّةً مُتَحَابِّينَ فِي اللَّهِ مُتَوَاصِلِينَ مُتَرَاحِمِينَ تَزَاوَرُوا وَ تَلَاقُوا وَ تَذَاكُرُوا وَ أَحْيُوا أَمْرَنَا» (مجلسی، بی تا، ج ۷۱: ص ۳۵۱)؛ یعنی پرهیزگار باشید و با هم برادرانی نیکو باشید، در راه خدا با یکدیگر دوستی کنید، با هم اتصال و پیوستگی داشته باشید، به یکدیگر مهر بورزید، به دیدار و ملاقات یکدیگر بروید و در مورد (ولایت) ما سخن بگویید و آن را زنده نگاه دارید. همچنین، در دعای افتتاح که

۱. با توجه به توضیحاتی که درباره اصل عدم تعامل آمد، روشن می‌شود که آن اصل با این ضرورت تناقضی ندارد. اصل عدم تعامل، اصلی عملی و در مقام اثبات است، اما ضرورت، مقام ثبوت و شیء فی نفسه است.

از امام مهدی (عج الله تعالی) نقل شده است، دعا می‌کنیم: «اللَّهُمَّ اَلْمُمْ بِهٖ شَعْبَتَا وَ اِشْعَبُ بِهٖ صَدَعَنَا وَ اُرْتُقُ بِهٖ فَتَقْنَا» یعنی خدایا پریشانی ما را به وسیله ولی عصر (عج الله تعالی) جمع گردان و پراکندگی امور ما را به وجود او اصلاح فرما و تفرقه‌های ما را اتحاد بخش.

ب- ضرورت تعامل هیئت‌ها در برابر جبهه باطل: «وقتی انسان نقطه مقابل را نگاه می‌کند، جبهه‌ای می‌بیند. در مقابل ما یک جبهه فرهنگی-سیاسی غرب وجود دارد که در دل آن جبهه، باز یک جبهه سرمایه‌داری خطرناک و آدم‌خوار وجود دارد، باز در کنار این، یک جبهه صهیونیستی با اهداف مشخص وجود دارد؛ باز در کنار این، یک جبهه با ارتجاع فکری و خوک‌صفتی در زندگی بشری وجود دارد که همه این‌ها مجموعه‌ای تشکیل دادند در مقابل ما و یک جبهه هستند. اگر بخواهیم در مقابل این جبهه کار کنیم، هم باید تنوع و هم ابتکار داشته باشیم، هم باید انگیزه داشته باشیم و هم باید برنامه داشته باشیم؛ کارمان برنامه هدایت‌شده باشد و این امر عملی نمی‌شود مگر با «تشکیل جبهه». این طرف هم باید جبهه تشکیل داد. از افراد و حتی مجموعه‌ها به تنهایی کار بر نمی‌آید، باید یک کار وسیع جبهه‌ای انجام داد.» (خامنه‌ای، ۱۳۹۳: ص ۲۴) و کار وسیع جبهه‌ای جز با تعامل هیئت‌های مذهبی ممکن نیست. ارتباط و تعامل و حرکت هیئات مذهبی در یک خاکریز و یک جبهه‌بندی مشخص یک انتخاب و یک سلیقه نیست و جزء ضروریات زمانه است. در زمینه ضرورت تعامل و هم‌افزایی در برابر دشمن، سخنرانی امام موسی صدر در هفتم مهرماه ۱۳۴۴ بسیار شیوا، انگیزاننده و الهام‌بخش است.

نمودار ۱. مرور سریع سخنان امام موسی صدر درباره ضرورت تعامل (صدر، ۱۳۹۲: ص ۲۳)

۳-۲. تعامل بین سازمانی

تامپسون تعامل را مجموعه‌ای از سازوکارهای ساختاری و انسانی تعریف می‌کند که برای مرتبط کردن اجزای هر سازمان با یکدیگر در تسهیل کسب اهداف سازمانی به کار گرفته می‌شوند (بیکدلو، ۱۳۹۶: ص ۵).

می‌توان ادعا کرد تمامی تحقیقات پیشین درباره «همکاری بین سازمانی» پیرامون سازمان‌ها (اعم از حاکمیتی و اقتصادی) بوده است. در این بخش سؤال این است که «آیا هیئت سازمان است؟» که اگر جواب مثبت باشد می‌توان از نتایج تحقیقات پیشین در این تحقیق استفاده کرد و اگر پاسخ منفی باشد و هیئت سازمان نباشد، دست ما از تحقیقات پیشین کوتاه و خالی می‌شود. با وجود تشابهات بین نهاد و سازمان، تفاوت‌های اساسی وجود دارد؛ تفاوت‌های سازمان و نهاد را می‌توان در قالب جدول زیر ارائه داد.

جدول ۱. تفاوت‌های سازمان و نهاد (رمضانیان، ۱۳۹۱: صص ۱۲۲-۱۲۰)

سازمان	نهاد	
سازمان‌ها را مستولان، دولت‌ها، مدیران و غیره طراحی می‌کنند و سازمان می‌دهند.	در روند تحولی جامعه و کارکرد آن به وجود می‌آیند. فرد یا دولت در پیدایش آن‌ها دخالت ندارند. «از پیش طرح‌ریزی شده» نیستند.	پیدایش و ایجاد
در سازمان، هدف یا اهداف مشترک و معین، عامل تلاش گروهی و کوشش‌های هماهنگ است.	در نهاد نوعی تعهد اخلاقی و عامل تلاش گروهی برای ارائه خدمات اساسی همگانی است.	محرك و عامل تلاش
سازمان‌ها، ابزارگرا و فن‌مدار هستند.	نهادهای تطبیق‌پذیر، ارزش‌مدار و به دنبال پاسخ‌گویی به نیازها هستند.	هدف و شیوه
ثبات، بقا و طول عمر کوتاه‌تر	نهادهای نسبت به سازمان‌ها در برابر تحولات محیطی از پایداری و ثبات بیشتری برخوردارند، در طول زمان بقای خود را حفظ می‌کنند و حیات طولانی‌تری دارند.	حیات و بقا
سازمان‌ها برای پایداری بیشتر باید ویژگی‌های نهاد را پیدا کنند.	ثبات و پایداری نهادهای به‌خاطر توانایی سریع آن‌ها در تطبیق با تحولات محیطی است.	تطبیق با تحولات محیطی

با توجه به آنچه گذشت، هیئت را نمی‌توان سازمان دانست و در نتیجه، مستقیماً نمی‌توان دستاوردهای تحقیقات پیشین را در حوزه تعامل بین سازمانی به موضوع تعامل هیئت‌های مذهبی تعمیم داد.

۲-۴. جمع‌بندی از ادبیات تحقیق

با توجه به روشن شدن ادبیات و پیشینه این تحقیق، پرسش اصلی ما عبارت است از اینکه «الگوی مطلوب برای ایجاد و استمرار تعامل میان هیئت‌های مذهبی چیست؟»

۲-۵. پیشینه پژوهش

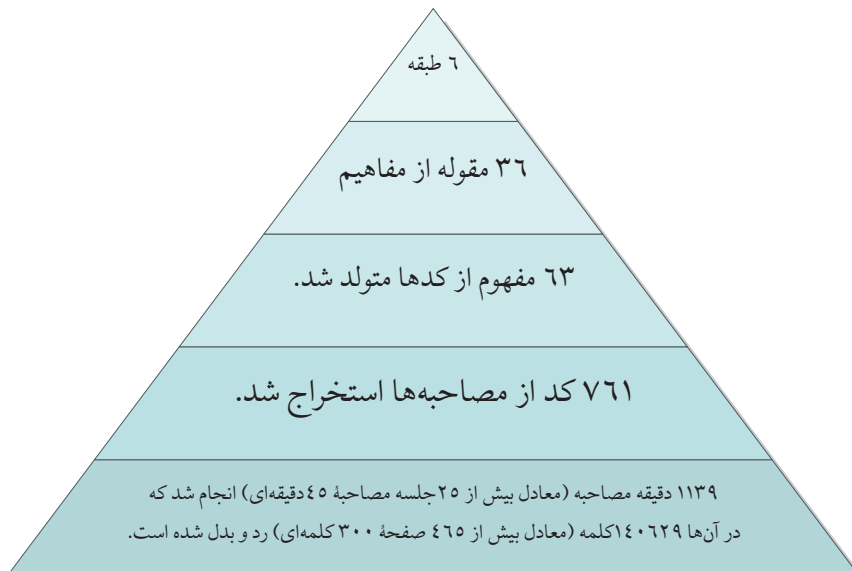
پدیده بی‌همتای عزاداری و هیئت‌های مذهبی و نگاه علمی به آن یا به اصطلاح «هیئت‌پژوهی»، موضوعی بکر و مغفول در تحقیقات علمی است (خامنه‌ای، ۱۳۹۵). سوگمندان باید اعتراف کرد در زمانه حکمرانی اتحادیه‌ها و ائتلاف‌ها، متأسفانه برنامه و الگوی دقیق و صحیح بومی برای تعامل میان هیئت‌های مذهبی وجود ندارد. «تعامل هیئت‌های مذهبی» امری راهبردی و مهم است که جای آن در پژوهش‌های معاصر به شدت خالی است. منابع مکتوب، اعم از کتب و منشورات، مقالات نشریات، مقالات کنفرانس‌ها و پایان‌نامه‌ها، با دقت فراوان جست‌وجو شدند و تنها چهار کتابچه درباره «شبکه‌سازی و تعامل هیئت‌های مذهبی» یافت شد که متأسفانه همه آن‌ها، متن پیاده‌شده سخنرانی و کمتر قابل اتکا بودند:

- اکبری جدی، صابر. ۱۳۹۱. روش‌های هم‌افزایی تشکل‌ها. مشهد: انتشارات قدس رضوی.
- پناهیان، احمد. ۱۳۹۲. «ضرورت وحدت هیئت‌های مذهبی حول محور ولایت». فانوس ۳. قم: جامعه ایمانی مشعر.
- گمار، محسن. ۱۳۹۵. «هیئت باید جهادی باشد؛ درنگی در مقدمات جبهه‌سازی هیئت‌ها». فانوس ۲۵. قم: جامعه ایمانی مشعر.
- نوری، علی. ۱۳۹۴. «همه با هم باشیم؛ درنگی در فرایند شبکه‌سازی هیئت‌ها». فانوس ۲۳. قم: جامعه ایمانی مشعر.

۳. روش تحقیق

در این تحقیق که رویکرد آن پژوهش کیفی است، مباحث نظری همچون چیستی و چگونگی تعامل و هیئت‌های مذهبی، به وسیله مطالعات کتابخانه‌ای و مراجعه به مقالات، پایان‌نامه‌ها و کتب مرتبط گردآوری شده است. پس از آن با صاحب‌نظران مرتبط با موضوع پایان‌نامه مصاحبه شده و مصاحبه‌ها تا رسیدن به کفایت و اشباع نظری ادامه داده شده است. با توجه به نیاز به طراحی

الگو و مدل‌سازی، از روش پژوهش نظریه داده‌بنیاد^۱ استفاده شده و نگارنده به دنبال ساختاردهی تدریجی به مدل بوده است. مصاحبه‌شوندگان از طیف‌های مختلف افراد فعال و مؤثر در هیئت‌های مذهبی قزوین (اعم از سخنران، مدیر، مداح و غیره) بودند. همه این افراد ضمن اینکه بیش از یک دهه فعالیت عملی در زمینه تعامل و هماهنگی میان هیئت‌های مذهبی قزوین دارند، از تحصیلات علمی و نگاه ژرف، فعال و نقادانه نیز برخوردارند. همه نقاط قوت پایان‌نامه از قوت سخنان این عزیزان نشئت گرفته است و همه نقاط ضعف آن ریشه در ضعف محقق دارد. در شکل زیر اعداد و ارقامی از آنچه در عمل در فرایند این تحقیق گذشته است، تقدیم می‌شود.

۴. تجزیه و تحلیل داده‌ها

۴-۱. کدگذاری مصاحبه‌ها

مطابق فرایند پژوهش نظریه داده‌بنیاد، پس از مصاحبه با صاحب‌نظران این مصاحبه‌ها کدگذاری شدند. در جدول ۲ نمونه کوچکی از کدگذاری‌های باز ارائه شده است. پس از کدگذاری باز، کدگذاری‌های محوری و گزینشی نیز انجام شده است که نتایج همه این مراحل در قالب الگوی پارادایمی تعامل هیئت‌های مذهبی قزوین ارائه خواهد شد.

جدول ۲. نمونه کدگذاری باز مصاحبه‌ها

کدهای باز	نشانه‌گر	متن
میزان نیاز و باور به تعامل، عامل افول و بروز تعامل	م. کب. ۶۸ ^۱	تعامل از دیرباز بوده است و بعد به تدریج کم‌رنگ شده، از چه جنس کم‌رنگ شده است؟ ضرورتی احساس نمی‌شده و بعد... الآن چرا دارد دوباره پررنگ می‌شود؟ به خاطر اینکه دوباره نیاز پررنگ شده است، چرا نیاز پررنگ شده است؟ چون هیئت‌های جدید تأسیس شدند، هیئت‌های جدید نیاز دارند، نمی‌دانند چه کار باید کنند؛ لاجرم به این تعامل تن می‌دهند.
نیازسازی، روشی برای ایجاد تعامل	م. کب. ۶۹	س: یعنی اگر ما بتوانیم - ولو غیر واقعی - نیازسازی کنیم، تعامل بیشتر می‌شود؟ ج: ما اصلاً یکی از رویکردهای مجموعه‌مان همین اتفاق بوده است.
باور به تعامل، محور و ستون فقرات برقراری تعامل	م. کب. ۷۰	من محور و ستون فقرات همه این‌ها را باور می‌دانم؛ یعنی اول از همه باید در راهبر، در رکن، در بدنه یا عضو باور ایجاد شود. این اول از همه باید اتفاق بیفتد.
نگاه تک‌بعدی به مسائل (خطای هاله‌ای)، پاشنه آشیل تعامل	م. کب. ۷۱	یکی از نقاط اشتباه ما در پروژه‌های تعاملی مان این است که از عینک و زاویه و منظر خودمان به مسئله نگاه می‌کنیم؛ در صورتی که هیئت‌ها در آن شهر، در آن منطقه، در آن نقطه، چون هنجارها و ادبیات‌هایشان با هم متفاوت است، چنین درکی ندارند و ضرورت یا عدم ضرورتشان تفاوت پیدا می‌کند.

۲-۴. ارائه الگوی تعامل هیئت‌های مذهبی

همان‌گونه که در نمودار ۲ مشاهده می‌شود، پس از بحث و بررسی فراوان به الگوی تعامل هیئت‌های مذهبی قزوین دست یافتیم.

۱. به معنای کد ۶۸ مستخرج از مصاحبه با مهندس کیودوند است.

نمودار ۲. الگوی پارادایمی تعامل هیئت‌های مذهبی قزوین

۴-۲-۱. مقوله محوری

تعامل به معنای «همکاری و هماهنگی دو یا چند هیئت مذهبی در یک فعالیت مشترک» است. این مقوله با دادوستد تلازم دارد و باید با استراتژی بردسبرد تنظیم شود. همایش مشترک، اردوی جهادی مشترک و نامه مطالبه‌گری هماهنگ مصادیقی از تعامل هیئت‌های مذهبی هستند.

اصل طبیعی و اولی عدم تعامل است. انسان ذاتاً فراری از و مخالف تعامل است. هزینه‌ها و سختی‌های تعامل موجب می‌شود که انسان و هیئت، جویای تعامل نباشند؛ اما وقتی ضرورت تعامل هیئت‌ها مبرهن شود، به تعامل تن می‌دهند. وجوب تعامل هیئت‌ها از نگاه دینی بررسی و ضرورت تعامل هیئت‌ها در برابر جبهه دشمن تبیین شد.

بر این اساس، تعامل ابعاد و زوایای مختلفی دارد. عرصه (موضوع و زمینه فعالیت مانند عرصه سیاسی)، قالب (شکل فعالیت همانند همایش)، عمق (میزان درگیری هیئت در فعالیت مثل درحد مدیران یا کم‌عمق)، حجم (سطح تماس و ارتباط دو هیئت مانند شناخت اجمالی) و بستر (محدوده جغرافیایی مثل شهر قزوین) برخی از ابعاد تعامل هستند.

تعامل در هیئت‌ها به دو سنخ برگزار می‌شود: تعامل بالمعنی الاخص و مشارکت. در حالت اول (تعامل بالمعنی الاخص) ارتباط و هماهنگی موضوعیت دارد، اما در حالت دوم عملیات و اجرای یک فعالیت مشترک محوریت دارد. در این تحقیق، تعامل اعم از دو سنخ گرفته شده است. توضیحات بیشتر درباره این مقوله پیش از این (بخش ۲-۲) ذکر شد.

۲-۲-۴. شرایط علی

اگر شرایط زیر در کنار هم جمع شوند، تعامل هیئت‌های مذهبی به وجود خواهد آمد:

- فهم صحیح از هیئت‌ها، اختصاصات و ویژگی‌ها، ابعاد و عرصه‌های فعالیت، ساختار و شیوه مدیریت و رشد هیئت و غیره در مدیران هیئت‌ها وجود داشته باشد. هیئت تشکلی مردم‌نهاد است که با ظرفیت بی‌نظیر مردمی می‌تواند در عرصه‌های مختلف فعالیت کند. اما تعریف و درک برخی افراد از هیئت، فقط در حد صرف عزاداری است. تعامل در مورد مجموعه هیئاتی مطرح است که از ماهیت هیئت این فهم و درک حداکثری و کامل را دارند. در مسئله تعامل میان هیئت‌های مذهبی باید این افراد را توجه کنیم یا کنار بگذاریم.
- فهم صحیح از تعامل، ابعاد، آثار و شیوه‌های آن در مدیران هیئت‌ها وجود داشته باشد و باور درونی به تعامل پیدا کرده باشند. در این زمینه در بخش‌های قبلی و بعدی مقاله سخن گفته شده است.
- هیئت‌ها به بلوغ تعامل رسیده باشند و در ابتدای مسیر تأسیس نباشند. هیئت‌ها از بدو تأسیس نمی‌توانند به تعامل بیندیشند. برقراری تعامل میان هیئت‌های مذهبی مقدمات متعدد و مختلفی دارد که بخشی از آن‌ها با رشد و بلوغ هیئت مرتبط است؛ البته این بلوغ ربطی به قدمت و سن هیئت ندارد. باید شرایطی در خود هیئت به وجود آمده باشد تا هیئت به رشد و تعامل‌پذیری رسیده باشد. چه بسا هیئتی تازه تأسیس باشد و سریعاً به بلوغ تعامل برسد و یا هیئتی قدمت طولانی داشته باشد، ولی هنوز آماده تعامل نباشد.
- موانع تعامل رفع و دفع شده باشند. موانع متعدد و متنوعی می‌تواند وجود داشته باشد که از برقراری تعامل جلوگیری کند که اشاره به برخی از آن‌ها مفید است:
  - ◀ بی‌دقتی نسبت به امانات و اموال سایرین،
  - ◀ احساس عملگی در تعامل (ناشی از تفکیک ناصحیح نقش‌ها و وظایف در تعامل)،
  - ◀ تغییر مسئولان هیئت‌ها،

- ◀ جذابیت بیشتر هیئت مقابل،
- ◀ مسائل حسی و پنهان و چیزهایی از جنس بهانه،
- ◀ عرق و تعصب بیجا نسبت به هیئت،
- ◀ تعدد و تکثر خطوط قرمز،
- ◀ تفاوت نگاه‌ها و تشتت فکری،
- ◀ حس استغنا.

۳-۲-۴. شرایط زمینه‌ای و شرایط مداخله‌گر

با بررسی وضعیت قزوین (تاریخچه، فرصت‌های محیطی و تهدیدهای محیطی) و هیئت‌های آن (نقاط ضعف و نقاط قوت هیئت‌های قزوین، شناخت محور در هیئت‌ها، طیف‌بندی هیئت‌ها) درمی‌یابیم بستر حاکم در تعامل هیئت‌های مذهبی قزوین نسبتاً مناسب و مستعد تعامل است. سابقه و پیشینه تعامل در هیئت‌های قزوین (از دسته‌روی‌های دههٔ محرم تا برنامهٔ شب وداع و نشریهٔ هیئت امروز وغیره) بسیار مثبت و امیدوارکننده است.

ایجاد تعامل پایدار در هیئت‌ها به محور و نخ تسبیح احتیاج دارد. محور باید هم مشهور (شناخته‌شده) و هم مقبول باشد. حجت‌الاسلام سید مهدی خضری هر دو خصلت را دارد؛ در نتیجه، پتانسیل نخ تسبیح شدن را در قزوین دارد. یکی از مصاحبه‌شوندگان نقش حجت‌الاسلام خضری در قزوین را بی‌بدیل می‌داند و می‌گوید: «سید یکی از عناصر تعیین‌کنندهٔ سطح ارتباط و تعامل بین هیئت‌هاست. شخصیت مرضی‌الطرفین و جامع‌الاطرافی است که خودش تعصبی به هیچ جریان و مجموعه‌ای ندارد؛ در عین حال، با همهٔ مجموعه‌ها، گروه‌ها، هیئت‌ها و تشکل‌ها وارد گفت‌وگو می‌شود، حرفشان را می‌شنود و مشکلشان را حل می‌کند؛ در بین مردم چنین وجهه‌ای دارد».

البته نقش علما، حاکمیت، فضا و محیط جامعه، رسانه‌ها، فضای مجازی و نسل جوان در تعامل نباید فراموش شود. هر کدام از این‌ها به نحوی در شرایط قبلی تأثیرگذار هستند.

۴-۲-۴. راهبردها

- برای اجرای تعامل باید مراحل و گام‌های زیر را به ترتیب و دقت طی کرد:
- شناسایی،

- برنامه‌ریزی،
- ایجاد باور به تعامل،
- آموزش روش تعامل،
- برقراری اولین تعامل و توجه ویژه به آن،
- استمرار و گسترش تعامل،
- تأسیس دبیرخانه تعامل.

این مقوله و این مراحل در واقع قلب، هسته و دال مرکزی پاسخ به سؤال اصلی تحقیق (الگوی ایجاد و استمرار تعامل در هیئت‌های مذهبی) هستند. پس نیاز است روی آن‌ها تمرکز بیشتری داشته باشیم. در ادامه (بخش ۴-۳) به این بحث پرداخته می‌شود.

۴-۲-۵. پیامدها

هرچند تعامل تکلیف است و نتیجه آن چندان مهم نیست، ذکر پیامدها و دستاوردهای تعامل برای افرادی که به تعامل باور ندارند، مفید است.

■ تشکیل جبهه حق

وقتی گلوله برفی تعامل در مسیر رشد حرکت می‌کند، مجموعه تعامل‌های بین هیئت‌های متعدد و متکثر به تشکیل شبکه عظیم و حقیقی هیئت‌های مذهبی منتهی خواهد شد. نتیجه همکاری، هماهنگی و هم‌افزایی هم‌صدایی و جریان‌سازی است. هیئت‌ها در استمرار تعاملشان با دیگر تشکل‌های مردمی خودجوش فرهنگی انقلابی مردمی دست خواهند داد و جبهه فرهنگی انقلاب اسلامی یا همان جبهه حق تشکیل خواهد شد.

■ رشد هیئت و نیروهای آن

تعامل تنها راه توسعه و پیشرفت هیئت است. در مجموعه‌های غیردولتی و غیرانتفاعی، غرض و هدف از تعامل توسعه کمی یا کیفی است. تنها راه رشد هیئت در شرایط انواع محدودیت سرمایه، تعامل است. تعامل موجب اشتراک‌گذاری امکانات و نقاط قوت و پوشاندن نقاط ضعف می‌شود. یکی از برکات تعامل، استفاده از تجربه همدیگر و هم‌افزایی است. تعامل هیئت‌ها بستری بسیار مناسب و آماده برای رشد و تربیت بچه‌های هیئت است. تعامل در خود هیئت و هیئت‌داری هم

مؤثر است. این تفاوت دقیقاً مشابه تفاوتی است که بین انسان‌های مجرد و متأهل مشاهده می‌کنیم. انسان‌های متأهل پختگی و تأثیری متفاوت از انسان‌های مجرد دارند. هیئت‌های متعامل نیز پختگی و فضایی فراتر از هیئت‌های غیرمتعامل دارند.

■ افزایش کارایی و اثرگذاری هیئت

در صورت تعامل و هم‌افزایی، میزان بازدهی هیئت افزایش می‌یابد و هیئت به اثر بخشی مطلوبش در جامعه نزدیک‌تر می‌شود. می‌توان ادعا کرد با یک هیئت بزرگ نمی‌توان همان‌قدر تأثیرگذار بود که با هیئت‌های کوچک و متوسط متعامل می‌توان مؤثر بود. در صورت تعامل و همسویی مفاهیم و محتوای هیئت‌ها، اثرگذاری آن‌ها چند برابر می‌شود.

■ آمادگی برای تعامل‌های آتی

با توجه فرایند گلوله برفی و رشد تعامل، هر تعامل، پله و مقدمه‌ای برای تعامل‌های بعدی قلمداد می‌شود؛ به عبارت دیگر، هر تعامل، آماده‌سازی، تمرین و رزمایشی برای تعاملی وسیع‌تر و بزرگ‌تر است.

■ ایجاد انگیزه و رضایت درونی

موفقیت در فعالیت‌های تعاملی، رضایت و توانی در هیئت ایجاد می‌کند که در فعالیت‌های غیرتعاملی وجود ندارد؛ مثلاً جمعیتی که در برنامه‌ی تعاملی مخاطب برنامه می‌شوند، به انسان انگیزه و حرارت می‌دهد. علاوه بر این، برنامه‌های تعاملی معمولاً با خلاقیت‌ها و ابتکارها همراه است. تکرار و الگوگیری بقیه‌ی هیئت‌ها از این نوآوری‌ها موجب خودباوری و اعتماد به نفس هیئت‌های متعامل می‌شود.

■ ادغام و یکی شدن هیئت‌ها

یکی از آثار تعامل هیئت‌ها می‌تواند ادغام آن‌ها باشد. درباره‌ی خوب یا بدی و شرایط ادغام هیئت‌ها سخنان فراوان و گاه متناقضی وجود دارد که به علت ارتباط کم با موضوع بحث، بیان نمی‌شود. اما اگر ادغام دو مجموعه موجب ارتقای آن‌ها و تشکیل مجموعه‌ی جدید خیلی قوی‌تری شود، دلیلی برای مخالفت با ادغام وجود ندارد، ولی این نسخه عمومی نیست و شرایط متعددی دارد. تعامل

غلط نیز آثاری منفی دارد که از ذکر آن در اینجا خودداری می‌کنیم.

۳-۴. مراحل و گام‌های ایجاد تعامل (تبیین مقوله «راهبردها»)

گام‌های ایجاد تعامل باید درست برداشته شود. برداشتن هیچ گامی بدون استحکام گام‌های قبلی ممکن نیست. البته گام‌های تعامل، همانند کدگذاری، تمام‌شدنی نیستند و باید تا اشباع استمرار یابند. حتی برخی از گام‌ها همانند شناسایی اشباع‌پذیر هم نیستند و تا ابد استمرار دارند.

۱-۳-۴. رصد و شناسایی

اولین قدم در طراحی تعامل، شناخت دقیق متعاملان است. طراحی تعامل، بدون شناخت نقاط ضعف و قوت طرفین و دغدغه‌ها و حساسیت‌هایشان کاری ناقص و اشتباه است. شناخت متعاملان باید به رصد و شناخت تهدیدها و فرصت‌ها یا به اصطلاح میدان یا زمین تعامل ضمیمه شود تا نتیجه مطلوب حاصل شود.

شناسایی امری دفعی، لحظه‌ای و تعطیل‌بردار نیست بلکه تدریجی، مستمر و روبه‌رشد است؛ به عبارت بهتر، شناسایی نیز همانند کل تعامل، به مثابه گلوله برفی است و هرچه زمان می‌گذرد، عمیق‌تر و دقیق‌تر می‌شود. با گذشت زمان و تکرار تعامل، شناخت از هیئت‌ها و اعضای آن‌ها نافذتر، عمیق‌تر و صحیح‌تر می‌شود. مشاهده، مصاحبه، پرسش از همراهان و غیره از راه‌های شناسایی است. بهترین شیوه شناخت، مشاهده در حین تعامل است؛ به عبارت دیگر، می‌شود برخی تعامل‌ها را به‌نحوی طراحی کرد که شناخت‌محور باشد و معارفه در آن بهتر صورت بگیرد. مهم‌ترین مسئله در شناسایی، شناخت هیئت‌ها و بررسی تعامل‌پذیری آن‌هاست. مهم‌ترین محور تعامل‌پذیری هیئت‌ها، همگونی و به اصطلاح «کفویت» دو هیئت است. هرچه دو هیئت مشترکات بیشتری داشته باشند، تعامل آسان‌تر، عمیق‌تر، پایدارتر و مستحکم‌تری خواهند داشت؛ به عبارت دیگر، می‌شود با همه هیئت‌ها تعامل سطحی برقرار کرد، اما تعامل عمیق صرفاً با هیئت‌های هم‌شأن ممکن است. در روایات نیز به «لزوم کفویت در معاشرت» اشاره شده است. باید توجه داشت که برخی ملاک‌های ظاهری تأثیری در کفویت هیئت‌ها ندارند. از این ملاک‌ها می‌توان به سن و قدمت هیئت، جمعیت هیئت و سخنران و مداح و غیره اشاره کرد. برخی ملاک‌ها نیز تأثیر جدی دارند که نیاز است اجمالاً ذکر شوند مثل کفویت عقاید مدیر و ارکان دو هیئت، کفویت در نوع نگاه به مسائل و موضوعات، همگونی در زبان، فرهنگ و آداب، و غیره.

آنچه گذشت دربارهٔ تعامل‌های عمیق بود. مطالب پیشین، همانند جدولی که می‌آید، بر تعاملات سطحی صادق نیستند. با توجه به انبوه مشترکات، تعامل سطحی باید با هر هیئتی برقرار شود. تعامل سطحی باید در همهٔ طیف‌ها و قد و وزن‌ها برقرار شود. برای تعامل با همهٔ هیئت‌ها نیاز به بازنگری در «مشترکات» داریم. اگر هیئت‌ها در انبوه مشترکات موجود تأمل و بازنگری کنند، می‌بینند که امکان تعامل با همهٔ هیئت‌ها، ولو خنثی، به‌جز شیعهٔ انگلیسی وجود دارد. گاهی حتی نام مشترک دو هیئت زمینه‌ساز تعامل بین آن‌ها می‌شود. در ادامه جدولی برای بررسی امکان‌پذیری تعامل عمیق بین هیئت‌ها براساس ضعف و قوت هیئت‌ها ارائه می‌شود. این جدول از مصاحبه با حجت‌الاسلام سید مهدی خضری استنباط و برداشت شده است.

جدول ۳. امکان‌پذیری تعامل عمیق هیئت‌ها براساس ضعف و قوت متعاملان

هیئت قوی	هیئت متوسط	هیئت ضعیف
تعامل دو مدعی خیلی سخت است!	ممکن است.	شکل نمی‌گیرد، فاصله و اختلاف زیاد است.
	با قوت و قدرت شکل می‌گیرد.	ممکن است.
		هنوز به بلوغ تعامل نرسیده‌اند.

طیف‌بندی هیئت‌ها راهی سریع و راحت برای شناخت دسته‌های مختلف هیئت‌هاست. هیئت‌هایی که در یک طیف قرار می‌گیرند، دارای مشابهت‌های بیشتری هستند. اگر طیف‌بندی با شناخت دقیق صورت بگیرد، مرزهای افتراق معتبر از نگاه هیئتی‌ها را هم هویدا می‌کند؛ به عبارت بهتر، ملاک‌های طیف‌بندی صحیح همان حد و مرزهایی هستند که هیئت‌ها بین خودشان و سایر هیئت‌ها قائل می‌شوند. پس هرچه دو هیئت در طیف‌های مشترک بیشتری عضو باشند، تفاوت‌های کمتری دارند و تشابه بیشتری دارند. غرض ما از «طیف» چیزی متفاوت از «گونه» است. در گونه‌شناسی سعی می‌شود ملاک‌ها و طیف‌های متعدد در هم ضرب شوند. سپس ضرب‌های تولیدشده در میدان واقعیت سنجیده می‌شوند که کدام‌ها مصادیق بیشتری یا کمتری دارند. سپس ضرب‌های پرمصادیق به‌نحوی عمیق‌تر و دقیق‌تر بررسی می‌شوند و به‌عنوان گونه‌ها معرفی می‌شوند.^۱

۱. کتاب رسالهٔ شیعه با هدف معرفی گونه‌های مختلف هیئت منتشر شده است، اما چون بیش از ده سال از اجرای این تحقیق گذشته است و صرفاً بر هیئت‌های پرصداي تهرانی متمرکز بوده است، در این زمینه برای تحقیق حاضر فاقد ارزش و مرجعیت است.

البته باید توجه داشت خرده‌فرهنگ‌ها در تعامل میان هیئت‌ها تأثیر جدی دارند. در نگاه کلان، تعارض‌ها و اختلاف‌های هیئت‌ها به چشم نمی‌آید، ولی وقتی از نمای نزدیک دو هیئت را بررسی می‌کنیم، تفاوت‌های فاحشی میان فرهنگ سازمانی هیئت‌ها می‌یابیم. اگر بدون در نظر گرفتن این تفاوت‌ها دنبال تعامل باشیم، آسیب‌هایی جدی (حتی در حد تکفیر!) پیش خواهد آمد. مثالی ساده اینکه ممکن است در یک هیئت استعمال دخانیات امری طبیعی باشد، اما در هیئتی دیگر کاملاً نابهنجار باشد. تعامل این دو هیئت، برای اعضای هیئت دوم آثار منفی خواهد داشت.

۲-۳-۴. برنامه‌ریزی برای تعامل

تعامل مانند هر فعالیت دیگر به مطالعه و برنامه‌ریزی احتیاج دارد، اما چون تعامل فعالیتی گروهی است، آسیب‌های بدون برنامه‌ریزی و مطالعه ضریب بیشتری دارد. اگر بنا باشد تعامل افسارگسیخته و بی‌حد و مرز تعریف بشود، آفت و آسیب‌های خاص خودش را خواهد داشت. برای برنامه‌ریزی تعامل، باید پس از شناخت دقیق متعاملان، عرصه، قالب، عمق، حجم و بستر تعامل را تنظیم و گام‌های اجرایی پیش‌تعامل، تعامل و پساتعامل را به‌دقت طراحی کرد.

مهم‌ترین نگرانی هیئت‌ها دربارهٔ تعامل، «هضم‌شدن در یک مجموعهٔ بزرگ‌تر» است. حفظ حریم و هویت هیئت در حین و عین تعامل یک هنر است. برخی هیئت‌ها حس می‌کنند که در تعامل، هویت و شأنیت هیئتشان دچار مخاطره می‌شود و بر اثر این تعامل، اجتماع خوبی که تشکیل داده‌اند، ذیل جریان بزرگ‌تری قرار می‌گیرد و از بین می‌رود و این افراد پراکنده می‌شوند. هم باید کوشید در هنگام طراحی و اجرای تعامل، حریم هیئت و حریم مدیرش حفظ شود و هم باید تلاش کرد برخی تعصبات بیجا از ذهن‌ها زدوده شوند.

غیر از حریم هیئت و حریم مدیر هیئت، خود تعامل نیز حریم دارد. تعامل گاهی عمومی و حداکثری و با حضور غالب هیئت‌هاست. شاید بتوان با الگوگیری از حکم «حرمت نماز جمعه در کمتر از یک فرسخ» گفت تعامل عمومی نیز حریم دارد و موازی‌کاری در تعامل عمومی هیئت‌ها صحیح نیست.

۳-۳-۴. ایجاد باور درونی به تعامل

محور و ستون فقرات برقراری تعامل باور به تعامل است. اعتقاد و باور به تعامل مقدمهٔ ایجاد تعامل است. به تعبیر مهندس حامد کبودوند، تعامل مقوله‌ای است که کاملاً به باور ربط دارد. یعنی اگر

باور کردی، می‌توانی تعامل کنی؛ اگر به تعامل باور نداشته باشی، تعامل ممکن نیست. هرچه عمق باور به تعامل در هیئت بیشتر باشد، عمق تعامل نیز بیشتر خواهد بود. اگر فقط مدیر باور داشت، تعامل عمیق نخواهد شد و اگر بدنه هم باور داشتند، تعامل عمیق خواهد شد.

باور امری نیست که با دستور قابل ایجاد باشد و متعاملان باید اقتناع شوند. اقتناع تنها راه ایجاد تعاملات هیئتی است. افراد درگیر در تعامل باید خودشان به ضرورت تعامل رسیده باشند. تعامل باید جوشش درونی باشد وگرنه استمرار نمی‌یابد.

ایجاد باور به تعامل مهم است، اما جو و فضا سازی برای تعامل مهم‌تر است. اگر برای افراد فضایی ایجاد شود که به اهمیت تعامل پی ببرند و به آن معتقد شوند تا فضای عمومی مؤید و حامی تعامل نباشد، اصل تعامل‌گریزی حاکم می‌شود و تعاملی برقرار نمی‌شود. برای کثرت و عمومیت برقراری تعامل باید آن را تبلیغ و ترویج کرد و برای گفتمان‌سازی تعامل در متن هیئت‌ها برنامه‌ریزی کرد. کارویژه انسان‌های انگیزه‌ساز و مبلغ تعامل، همانند آقای محمد حسین حسینی یکتا، مدیر سابق بنیاد فرهنگی خاتم‌الاولیاء، در چرخه تعامل غیرقابل حذف است. ادبیات انگیزه‌بخش و مروج تعامل را باید تکثیر کرد و گسترش داد.

نماد و نمود تعامل مهم‌تر از تعامل است. حتی جایی که تعامل حقیقی برقرار نیست، ایجاد نمای تعاملی و همراهی هیئت‌ها مفید و مؤثر است. مثلاً شعار و نامواره مشترک هیئت‌ها فضا سازی خوبی برای تعامل و نزدیکی هیئت‌ها می‌کند. همچنین، اگر هیئت‌های متعامل بتوانند یک نشریه مشترک یا به اصطلاح «ارگان» داشته باشند، فرایند تعامل به شدت سرعت می‌گیرد. ارگان مکتوب زمینه انتقال تجربه را فراهم می‌کند و در ایجاد اعتماد به نفس در هیئت بسیار مؤثر است و بهترین ابزار تبادل اطلاعات و شناخت ابتدایی هیئت‌هاست. وقتی ارگان رسانه‌ای تجربیات تعاملات را منتشر می‌کند، آن نیاز یا آن ضرورت در همه مخاطبان ایجاد یا پررنگ‌تر می‌شود.

۴-۳-۴. آموزش روش تعامل

همچنان که افراد مدیر متولد نمی‌شوند، متعامل نیز متولد نمی‌شوند. تعامل، آداب، روش و فنون خاص خودش را دارد که همگی قابل آموزش و انتقال هستند. قبل از آموزش تعامل نمی‌توان از همه متعاملان انتظار داشت که حرفه‌ای و دقیق رفتار کنند. افراد درگیر در تعامل باید شیوه‌های برقراری و گسترش تعامل را آموخته باشند.

آموزش تعامل هم البته امری مستمر است و نمی‌توان آموزش را تعطیل کرد. تعامل با پیچیده‌تر

شدن احتیاج به آموزش‌های تکمیلی دارد. آموزش در هیئت لزوماً به معنای دوره‌های آموزشی کلاسیک نیست. گاهی تعامل‌های کوچک و ابتدایی کارگاهی عملی برای آموزش آداب و فنون تعامل هستند.

برخی از سرفصل‌های ویژه در آموزش عبارت است از:

- ضرورت و اهمیت تعامل یا چپستی و چرایی تعامل،
- شیوه‌های برقراری و گسترش تعامل،
- خودباوری درعین تواضع یا اخلاق تعامل،
- مهارت توجیه بدنه هیئت و انتقال محتوا به آن‌ها،
- روش‌های تعامل در داخل هیئت،
- مدیریت تعارض در هیئت‌های مذهبی،
- بازخوانی نمونه‌ها و الگوهای موفق و ناموفق تعامل هیئت‌ها.

قسمتی از آداب و فنون تعامل با آداب معاشرت و اخلاق اسلامی تطابق دارد. بخش مهمی از موانع تعامل موانع اخلاقی است. اگر متعاملان به فضایل اخلاقی آراسته باشند و از رذایل اخلاقی اجتناب کنند، تعامل سهل و روان خواهد شد. در ادامه برخی از آداب، فضایل و رذایل مرتبط با تعامل فهرست می‌شوند:

- اخلاص و تهذیب نفس،
- تواضع،
- عدم اعتماد به نفس،
- تکبر،
- عجب، تبختر و منیت،
- تعصب،
- انصاف،
- مقایسه و چشم‌وهم‌چشمی،
- کینه،
- بهانه‌گیری‌ها،
- تغافل،
- زودرنجی،

- رنجاندن،
- شرح صدر و ظرفیت تحمل حرف و سلیقه مخالف،
- سعه صدر و مدارا،
- انتقادپذیری،
- توجه به حساسیت‌ها و حریم‌ها.

اخوت و رعایت حقوق برادری موجب استحکام پیوندها و تسهیل تعامل می‌شود. با تعامل، هیئت‌ها با هم برادر می‌شوند؛ پس رعایت حقوق برادری هم لازم است. مراعات این حقوق، موانع حسی تعامل را برطرف می‌کند. حجت الاسلام سید مهدی خضری: «شما یک موقع می‌خواهی مسائل را تک‌تک درست کنی، این خیلی سخت است! جلسات مکرر و سخت می‌خواهد. اما اگر از افق دیگری در این فضا وارد شوی، بعضی چیزها خودبه‌خود درست می‌شود. اگر حقوق برادری رعایت شود، خیلی دعاها رفع می‌شود». شرکت در تشییع جنازه اطرافیان نمونه کوچک رعایت حقوق برادری است. دست‌گیری و پشتیبانی مالی در بزنگاه‌ها عامل حفظ سرمایه انسانی است. عیادت، دعا و صلّه و ارتباط برخی دیگر از حقوق برادری هستند.

۴-۳-۵. توجه ویژه به اولین تعامل

نخستین تعامل خشت اول تعامل‌های گسترده و وسیع آتی است؛ اگر این خشت صحیح گذاشته شود، تعامل‌های بعدی هم روان و صحیح خواهند بود، اما اگر خشت اول را معمار کج نهد، چه‌بسا دیگر نتوان تعامل کرد و آن آینده روشن تعامل در اولین تعامل کور و نابود شود. موفقیت جدی در تعامل اول، عامل جذب سایر هیئت‌ها به تعامل بعدی می‌شود.

تعامل کوچک مستمر بهتر از تعامل بزرگ ابتر است. پس باید از تعامل کوچک و راحت و ملموس شروع کرد. اگر تعامل سبک و روان باشد، زمینه‌ساز شناخت بیشتر و تعامل‌های بعدی می‌شود. در آغاز تعامل باید از فعالیت‌های سخت و چالشی اجتناب ورزید. تعامل چالشی معکوس عمل می‌کند و هیئت‌ها را از هم دل‌زده و ناراحت می‌کند.

تجربه در تعامل بسیار مهم است. تعامل نیز مانند بسیاری از کارهای مهم احتیاج به تجربه دارد؛ ابتدا باید در موارد محدودتر و کوچک‌تر آزمایش و خطا کرد و کم‌کم مجرب شد، پس از آن امکان تعامل‌های بزرگ‌تر فراهم می‌شود. ایجاد تعامل میان هیئت‌های متکثر از هیئت‌های معدود و محدود سخت‌تر است؛ پس بهتر است گام‌های اول تعامل با هیئت‌های کمتری آغاز شود.

۶-۳-۴. استمرار و گسترش تعامل

تعامل در هیئت به مثابه گلوله برفی است و رشد تدریجی دارد. در استمرار تعامل امکان تغییر حد و مرز و قوانین ابتدایی وجود دارد. دیدن اثر تعامل موجب استمرار و گسترش آن می‌شود. رشد تدریجی تعامل یک اصل حیاتی است و نباید تعامل را با رشدی قارچ‌گونه مواجه کرد. تعامل آهسته و پیوسته تعاملی است که به سر منزل مقصود خواهد رسید.

تعامل احتیاج به مراقبت دائمی دارد و نتیجه ارتباطات انسانی است و مانند همه پدیده‌های انسانی احتیاج به حراست و نگاهبانی دارد. حتی شاید بتوان تعامل را موجودی زنده دانست که نیاز به رسیدگی، توجه و ترمیم دارد. باید به همه تعامل‌ها از زاویه تمرینی و رزمایشی نگریست تا هر تعامل، پله‌ای برای تعامل بهتر بعدی باشد.

تکرار تعامل عامل گسترش، تعمیق و جدی‌تر شدن تعامل است. تعمیق تعامل، در حین و استمرار تعامل رخ می‌دهد. تعامل عمیق دفعی رخ نمی‌دهد، بلکه به تدریج و بر اثر استمرار تعامل‌های قبلی به وجود می‌آید. برنامه‌های تعاملی دوره‌ای بهانه خوبی برای گسترش و بهسازی حلقه تعامل هستند.

۷-۳-۴. تأسیس دبیرخانه تعامل

در مسیر رشد و گسترش تعامل‌ها، کار به جایی می‌رسد که خود تعامل احتیاج به مراقبت و پیگیری جدی دارد. در تعامل‌های گسترده و وسیع وجود دبیرخانه طبیعی و بدیهی است. برای تعامل دو هیئت شاید به دبیرخانه نیاز نباشد، اما اگر تعداد متعاملان افزایش یابد، طبیعی است که عده‌ای برای رتق و فتق امور تعامل مکلف شوند. پس تعامل هیئت‌های مذهبی احتیاج به دبیرخانه مشترک دارد و می‌توان از دبیرخانه به «قرارگاه مشترک» تعبیر کرد.

دبیرخانه نباید جدای از هیئت‌ها و بیرون از اعضا باشد. یکی از اعضا می‌تواند دبیر شود و نقش دبیرخانه را ایفا کند. اگر دبیرخانه از دل هیئت‌ها برنیاید، به یک مجموعه بخشنامه‌ای و اداری و دستوری مبدل می‌شود که ناکارآمد خواهد بود. دبیرخانه باید وجود ربطی باشد و خودش را به‌شمار نیآورد. نباید به‌گونه‌ای عمل کند که یک طرف قصه بشود و فعالیت‌هایش سهم‌خواهی تلقی شود. دبیرخانه وظایف متعددی برعهده دارد که توضیح هر کدام مختصراً در ادامه خواهد آمد.

رصد و شناسایی: شناخت متعاملان و شناخت محیط، اشراف دقیق و دائمی به محیط داخلی

و خارجی تعامل هیئت‌ها؛

- اطلاعات عملیات: طراحی راهبردی برای تعامل‌های خاص، ویژه و بزرگ (تعامل‌های معمولی را خود هیئت‌ها باید برنامه‌ریزی و اجرا کنند؛ چراکه اصولاً دبیرخانه برای تعامل‌های بزرگ راه افتاده است). دبیرخانه باید به هیئت‌ها نقشه بدهد، به نگاه آن‌ها عمق و بعد بدهد که هیئت را متناسب با تهدیدها و فرصت‌ها اداره کنند نه براساس فهم سنتی و روال روزمره.
- آموزش، پژوهش، توانمندسازی و ارتقای دانش: دبیرخانه باید مرکزی محتوایی برای تعامل باشد؛ به عبارت دیگر، دبیرخانه باید در حوزه تعامل، مرجعیت فکری داشته باشد و بتواند پشتیبان فکری و معنوی تعامل‌ها باشد.

۵. نتیجه‌گیری و جمع‌بندی

نتیجه‌گیری

هیئت‌های مذهبی از ظرفیت‌های اختصاصی و ویژه اما مغفول شیعیان است. یکی از مؤثرترین راه‌های افزایش بهره‌وری این ظرفیت‌های مردمی، خودجوش و پویا، «تعامل هیئت‌های مذهبی» است. هدف اصلی این تحقیق «بررسی، تدوین و طراحی الگوی مطلوب برای ایجاد و استمرار تعامل میان هیئت‌های مذهبی» است. در این تحقیق، مباحث نظری همچون چستی و چگونگی «تعامل» و «هیئت‌های مذهبی»، به‌وسیله مطالعات کتابخانه‌ای گردآوری شد. سپس به مصاحبه با صاحب‌نظران پرداخته شد تا با استفاده از روش پژوهش نظریه‌داده‌بنیاد، الگوی پارادایمی تعامل هیئت‌های مذهبی قزوین طراحی شود. در این راستا از بیش از ۱۱۰۰ دقیقه مصاحبه ضبط‌شده، ۷۶۱ کد و سپس ۶۳ مفهوم استخراج شد. از این مفاهیم ۳۶ مقوله استخراج شد که در قالب ۶ طبقه، اجزای الگوی پارادایمی را تشکیل دادند.

در این تحقیق، «همکاری دو یا چند هیئت مذهبی در یک فعالیت مشترک» به‌عنوان تعریف تعامل هیئت‌های مذهبی اتخاذ شد و ابعاد مختلف تعامل بررسی شد. همچنین، با بررسی وضعیت قزوین و هیئت‌های آن، بستر حاکم در تعامل هیئت‌های مذهبی قزوین، نسبتاً مناسب و مستعد تعامل ارزیابی شد. در این تحقیق، عوامل و موانع تعامل میان هیئت‌ها احصا و راهبردها و مراحل تحقق تعامل تبیین شد؛ شناسایی، برنامه‌ریزی، ایجاد باور به تعامل، آموزش روش تعامل، برقراری اولین تعامل و توجه ویژه به آن، استمرار و گسترش تعامل و در نهایت، تأسیس دبیرخانه تعامل به‌عنوان گام‌های تحقق تعامل پایدار و مستمر میان هیئت‌های مذهبی ذکر شد.

نوآوری‌ها

در این تحقیق، برای نخستین بار موضوع تعامل میان هیئت‌های مذهبی به رسمیت شناخته شد و مورد بحث و مذاقه جدی قرار گرفت. همچنین، عناوین زیر، که در تحقیق درج شده بودند، برخی از مباحثی است که مباحثه پیرامون آن‌ها بی سابقه بوده است:

- تبیین فرایند تبدیل سنت عزاداری به نهاد هیئت؛
- اثبات نهادبودن هیئت‌های مذهبی (نه جمعی پراکنده)؛
- اثبات نهادبودن هیئت‌های مذهبی (نه سازمان)؛
- اثبات ضرورت تعامل از نگاه آیات و روایات؛
- احصا و تبیین گام‌های ایجاد تعامل میان هیئت‌های مذهبی؛
- به رسمیت شناختن و جدی گرفتن «اصل تعامل‌گریزی» یا «اصالت عدم تعامل»؛
- احصای ابعاد و زوایای مختلف تعامل شامل عرصه، قالب، عمق، حجم، بستر؛

پیشنهاد‌های پژوهشی

در ادامه فهرستی از عناوین و موضوعات مرتبطی که قابلیت پژوهش و بررسی علمی دارند، ارائه و پیشنهاد می‌شود:

- شاخص‌های تعامل‌پذیری هیئت‌های مذهبی؛
- گونه‌شناسی مدیریتی هیئت‌های مذهبی؛
- گونه‌شناسی مدیران هیئت‌های مذهبی؛
- فلسفه مدیریت هیئت (با الگوگیری از منابع فلسفه مدیریت دولتی)؛
- آینده‌پژوهی هیئت‌های مذهبی؛
- سیاست‌پژوهی هیئت‌های مذهبی؛
- نیازسنجی آموزشی فعالان عرصه هیئت؛
- تجربه‌نگاری و موردپژوهی فعالیت‌های فراعزاداری هیئت‌ها؛
- تاریخ شفاهی و تجربه‌نگاری فعالیت‌های تعاملی هیئت‌های مذهبی قزوین؛
- سرشماری و تحلیل آماری هیئت‌های مذهبی قزوین در محرم ۱۴۴۱؛
- طراحی الگوی ساختاری هیئت‌های مذهبی؛
- تحلیل و تفسیر انواع سرمایه در هیئت‌های مذهبی به همراه تبیین راه‌های حفظ، رشد و

ارتقای آن‌ها؛

- طراحی الگوی تحول سخنرانی‌های هیئت متناسب با اقتضائات زمانه؛
- طراحی الگوی تعامل مداحان اهل بیت؛
- طراحی شبکه همکاری هنرمندان هیئت؛
- تهیه طرح توجیهی پژوهشکده هیئت و تشکل‌های مذهبی؛
- هیئت‌های مذهبی از نگاه آیات و روایات (با هدف انتشار فرهنگ‌نامه حدیثی هیئت)؛
- گزارش راهبردی هیئت‌های مذهبی و فضای مجازی؛
- گزارش راهبردی هیئت‌های مذهبی و تلویزیون؛
- تحلیل روابط مردم و هیئت در پیمایش‌های ملی؛
- شناسایی و تحلیل عوامل انشعاب در هیئت‌های مذهبی (مطالعه موردی هیئت‌های کاشان)؛
- روند پژوهی و تحلیل مضمون محتوای سخنرانی‌های هیئت‌ها (مطالعه موردی شب عاشورا در هیئت عاشوراییان اصفهان در سال‌های ۸۰-۹۵)؛
- روند پژوهی و تحلیل مضمون محتوای سخنرانی‌های هیئت‌ها (مطالعه موردی سخنرانی‌های شب اول محرم حجت‌الاسلام علی‌رضا پناهیان در سال‌های ۸۰-۹۷)؛
- روند پژوهی و تحلیل مضمون محتوای سخنان مداحان در هیئت‌ها (مطالعه موردی سخنان سحر آخر ماه رمضان حاج منصور ارضی در سال‌های ۹۷-۶۷)؛
- تعامل به مثابه تأهل (بررسی و مطالعه متون مرتبط به آداب تأهل و الگوگیری از آن‌ها برای تعامل) {با تمرکز بر مبحث کفویت}؛
- آسیب‌شناسی آسیب‌شناسی‌های هیئت؛
- منبع‌شناسی علمی «هیئت‌های مذهبی»؛
- مدیریت کیفیت در هیئت‌های مذهبی؛
- چپستی، چرایی و وظایف قرارگاه مرکزی هیئت‌های مذهبی؛
- بازخوانی تاریخچه نهادهای مردمی انقلاب اسلامی (بسیج، جهاد، نهضت سوادآموزی وغیره) و درس‌های آن برای حمایت از نهادهای مردمی کنونی (هیئت، مسجد وغیره)؛
- شیوه‌نامه شبکه‌سازی هیئت‌های مذهبی؛
- موانع تعامل هیئت‌های مذهبی؛
- راهبردهای رسانه‌ای جهت ترویج و تبلیغ تعامل هیئت‌های مذهبی.

کتابنامه

۱. قرآن کریم.
۲. استراوس، انسلم؛ کریبن، جولیت. ۱۳۹۰. مبانی پژوهش کیفی (فنون و مراحل تولید نظریه زمینه‌ای). ترجمه ابراهیم افشار. تهران: نشر نی. چاپ اول.
۳. اکبری جدی، صابر. ۱۳۹۱. روش‌های هم‌افزایی تشکلی‌ها. مشهد: انتشارات قدس رضوی.
۴. اوتارخانی، علی. ۱۳۸۲. «همکاری مجازی؛ همکاری مبتنی بر فناوری ارتباطات و اطلاعات». چشم‌انداز مدیریت بازرگانی. شماره ۷ و ۸.
۵. بیکدلو، فهیمه؛ رهنورد، فرج‌اله. ۱۳۹۶. «سنجش هماهنگی میان‌سازمانی و شناسایی عوامل مؤثر بر آن در سازمان‌های عمومی». فصلنامه فرایند مدیریت و توسعه. دوره ۳۰. شماره ۲.
۶. پناهیان، احمد. ۱۳۹۲. «ضرورت وحدت هیئت‌های مذهبی حول محور ولایت». فانوس ۳. قم: جامعه ایمانی مشعر.
۷. حسام‌مظاهری، محسن و همکاران. ۱۳۹۵. فرهنگ سوگ شیعی. تهران: خیمه. چاپ اول.
۸. خامنه‌ای، سید علی. ۱۳۹۳ الف. آفتاب در مصاف. تهران: انتشارات انقلاب اسلامی. چاپ سوم.
۹. _____ ۱۳۹۳ ب. قرارگاه‌های فرهنگی. تهران: مؤسسه فرهنگی هنری ایمان جهادی. چاپ اول.
۱۰. _____ ۱۳۹۵. «بیانات در دیدار جمعی از مداحان اهل بیت علیهم‌السلام» در تاریخ: ۱۳۹۵/۰۱/۱۱. تاریخ دریافت: ۱۳۹۵/۰۱/۱۲. <http://farsi.khamenei.ir/speech-content?id=32740>
۱۱. دانایی‌فرد، حسن؛ اسلامی، آذر. ۱۳۹۰. ساخت نظریه بی‌تفاوتی سازمانی (کاربرد استراتژی پژوهشی نظریه داده‌بنیاد در عمل). تهران: دانشگاه امام صادق (علیه‌السلام). چاپ اول.
۱۲. دانایی‌فرد، حسن؛ الوانی، سید مهدی؛ آذر، عادل. ۱۳۸۸. روش‌شناسی پژوهش کیفی در مدیریت؛ رویکردی جامع. تهران: انتشارات صفار. چاپ سوم.
۱۳. دهخدا، علی‌اکبر. ۱۳۶۸. لغت‌نامه. تهران: سازمان لغت‌نامه دهخدا. چاپ اول.
۱۴. رابرت ک. بین. ۱۳۸۱. تحقیق موردی. ترجمه علی پارساییان و سید محمد اعرابی. تهران: دفتر پژوهش‌های فرهنگی. چاپ دوم.
۱۵. رمضانیان، شعبانعلی. ۱۳۹۱. «نقش بسیج در حفظ و تقویت ماهیت نهادی سپاه پاسداران انقلاب اسلامی». فصلنامه مطالعات راهبردی بسیج. سال پانزدهم. شماره ۵۵.

۱۶. صدر، سید موسی. ۱۳۹۲. «دنیای امروز، دنیای تشکیلات». فانوس ۵. قم: جامعه ايمانی مشعر. چاپ اول.
۱۷. غفاری هشتجین، زاهد؛ خدادادی، هانیه. ۱۳۹۳. هیئت‌های مذهبی و انقلاب اسلامی. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی. چاپ اول.
۱۸. کریمی، صدیقه؛ نصر، احمدرضا. ۱۳۹۱. «روش‌های تجزیه و تحلیل داده‌های مصاحبه». پژوهش. سال چهارم. شماره اول.
۱۹. گمار، محسن. ۱۳۹۵. «هیئت باید جهادی باشد؛ درنگی در مقدمات جبهه‌سازی هیئت‌ها». فانوس ۲۵. قم: جامعه ايمانی مشعر.
۲۰. مجلسی، محمد باقر بن محمدتقی. بی‌تا. بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار (عليهم السلام). تصحيح هدايت الله مسترحمی، علی اکبر غفاری، محمدباقر بهبودی، محمدتقی مصباح یزدی، محمدباقر محمودی، محمد مهدی خرسان، عبدالرحیم ربانی شیرازی، محمدکاظم میاموی، ابراهیم میانجی، یحیی عابدی زنجانی و عبدالزهراء علوی. بیروت: دار احیاء التراث العربی. چاپ اول.
۲۱. محدثی، جواد. ۱۳۷۶. فرهنگ عاشورا. قم: نشر معروف. چاپ دوم.
۲۲. معممی مقدم، رضا. ۱۳۹۶. «هیئات مذهبی گران‌سنگ‌ترین سرمایه‌های اجتماعی ما هستند». تاریخ منبع: ۱۳۹۶/۱۲/۲۲. تاریخ دریافت: ۱۳۹۶/۱۲/۲۵. <http://ido.ir/post/867072>
۲۳. نوری، علی. ۱۳۹۴. «همه با هم باشیم؛ درنگی در فرایند شبکه‌سازی هیئت‌ها». فانوس ۲۳. قم: جامعه ايمانی مشعر.